

بوده، به خطوط هندسی یا گل و برگ به زر و الوان دیگر مزین است. این شکل منقش را سرلوحه می‌نامند؛ بر سرلوحه شکل گل و برگ ریز و نرمی نقش می‌شود. (مجرد تاکستانی، ۱۳۷۵: ۲۸) سرلوحه در این نسخه نیز مشتمل بر نقوش مملو ختایی، اسلیمی و گل و بوته الوان است که درباره ختایی‌ها به گونه الماس‌وار و در اسلیمی‌ها می‌توان به رنگ‌های لاجوردی، نیلی، سبز و زرین به‌کاررفته در آن اشاره کرد. شیوه قرارگیری عناصر بصری در سرلوحه‌ها، جهتی رو به بالا و صعودی را نمایش می‌دهند.

حاشیه این صفحه را نواری از نقوش ختایی به‌هم‌پیوسته مشتمل بر گل‌های شاه عباسی و برگ‌های لوتوس با غلبه رنگ‌های گرم پوشانده است. بدیهی است که حاشیه داخلی منتج به عطف از عرض کمتری نسبت به حاشیه لبه نسخه، برخوردار بوده و از مقدار طراحی بداهه بیشتری نیز بهره برده است. «شرفه»^۱ها در تذهیب حاشیه به ارتفاع کم مبتنی بر دو رنگ نیلی و زرین مشاهده میشود که به زیبایی اثر افزوده است. کتیبه از عناصر دیگر مشهود این صفحه است. گاه در زیر سرلوحه، شکلی هندسی مانند مستطیل ترسیم شده است، که

مقدمه

هنر تذهیب از مهم‌ترین هنرهای تصویری مسلمانان از نخستین قرون اسلامی بوده است. چه، بارزترین محل تجلی این هنر فاخر، صفحات مصحف شریف بوده و تا به امروز میراث سترگی از این شاهکار را به یادگار گذاشته است. بدیهی است قرآن‌های تذهیب‌شده در هر دوران، ویژگی‌های خاص خود را داشته که بخشی از آن به تکامل این هنر در سیر تحول و تطوّر خویش و بخشی به شیوه منحصر به فرد هنرمند بازمی‌گردد. در این میان نقش و جایگاه سنت‌های حاکم یا میثاق‌های متدوام تاریخی جلوه خاصی داشته و دارد. طرفه آنکه بستر خلق این هنر، متن کلام‌الله مجید نیز باشد که در این حالت عدول از سنت‌های یادشده یا تغییر رویه هنرمند، امری بعید به نظر می‌رسیده است. این در حالی است که ممتازترین نمونه‌های هنر تذهیب را نیز در همین متن عظیم می‌توان مشاهده نمود که هنرمند مذهب سعی نموده تا جان کار مدقانه خویش را به اخلاص تمام به جای گذارد. مجموعه‌ای از این استقصا را می‌بایست در قرآن‌های عصر قاجار رؤیت کرد که محل مطالعه بر ظرایف و دقایق آن را بیش از پیش بر پژوهشگران برجسته می‌نماید. آنچه در این مقال، فرصت پرداختن به آن فراهم شده، معرفی سه نمونه از هنر تذهیب در قرآن‌های قرن سیزدهم هجری، یعنی آغاز حاکمیت خاندان قاجار بر ایران است که در کتابخانه و موزه ملی ملک نگهداری می‌شود. تذهیب صفحات آغازین، میانی و پایانی در قرآن‌های مذکور مدنظر این پژوهش بوده و ترتیب بررسی نمونه‌ها بر اساس تقدّم تاریخ کتابت نسخ لحاظ شده است.

نمونه نخست

قرآن مجید به شماره ثبت ۹۰/۱؛

کاتب: محمدشفیع بن محمد اسماعیل وصال شیرازی؛

تاریخ کتابت: ۱۲۶۰ هجری؛

نوع خط: نسخ؛ نوع کاغذ: ترمه؛

نوع جلد: روغنی گل و بوته پشت و رو

این نسخه از قرآن مجید مشتمل بر سوره‌های یس، نباء، فتح، واقعه و ملک است. خوشنویس آن، وصال شیرازی معروف به میرزا کوچک است که دوره حیات او به سال‌های ۱۱۹۷ تا ۱۲۶۲ هجری بازمی‌گردد و نسخه «زادالمعاد» محفوظ در کتابخانه و موزه ملی ملک به خط اوست (قلیچ‌خانی، ۱۳۸۹: ۲۶۵ و ۲۶۶). برخلاف سایر نسخ قرآن مجید که در صفحه آغازین با دو سرلوحه حاوی سوره‌های فاتحه و بقره مواجه‌ایم، در این نسخه، تک‌صفحه آغازین حاوی سوره یس است.

بی‌تردید، در اولین نگاه، سرلوحه جلوه‌گری می‌کند. سرلوحه‌ها در صفحه آغاز شکلی هندسی دارند که به محراب و ایوان، مانند

معرفی سه نمونه تذهیب قرآنی (قرن سیزدهم ه.ق) موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک

علیرضا کریمی*

چکیده

تذهیب قرآن مجید در ادوار گوناگون و در جوامع اسلامی، به دلیل اهمیت فوق‌العاده آن مطرح بوده است. یکی از نقاط تاریخی این هنر در ایران، قرن سیزدهم هجری، همزمان با حکومت قاجار است. در این پژوهش سه نمونه از قرآن‌های مذهب این دوران بررسی می‌گردد که در کتابخانه و موزه ملی ملک نگهداری می‌شود. این نسخ کیفیت‌های متفاوتی از هنر تذهیب را در بردارد که مطالعه آن موجب خواهد شد تا ظرایف و دقایق هنری موجود در این نسخ، بیش از پیش آشکار گردد. کلیدواژه: تذهیب، قرآن، قرن سیزدهم، کتابخانه ملک

* دانشجوی دکتری رشته تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی دانشگاه شاهد،

مری مؤسسه آموزش عالی فردوس، گروه نقاشی، مشهد، ایران

Arkarimi.ir
Ar.karimi92@yahoo.com

اصطلاحاً به آن کتیبه می‌گویند. در داخل کتیبه، یا «بسمله» را می‌نوشتند یا نام کاتب یا مؤلف را (مایل هروی، ۱۳۸۰: ۲۸۳) متن کتیبه در این صفحه مشتمل بر نام سوره (یس) و محل نزول آن (مکه) بوده و نقوش دو وجه راست و چپ آن بر زمینه لاجوردی به صورت مذهب مرصع نمایش داده شده است.

فضای میانه آیات به وسیله رنگ طلائی و طرح دندان‌موشی بوم شده؛ به شکلی که حد فاصل سطرها را نوارهایی مشتمل بر نقوش ختایی بداهه پُر نموده است. گل‌آیه‌ها در اینجا شامل اشکال هندسی شش‌ضلعی لانه زنبوری هستند که اقطار آن یکدیگر را قطع کرده‌اند.

مطابق شیوه مرسوم کتاب‌آرایی، صفحات میانی در حاشیه فاقد تزئین و در متن، دارای طرحی مشابه صفحات ابتدایی یعنی قرارگیری کمندی حاوی نقش ختایی بداهه بین سطرهای آیات و اندود شدن پیرامون آیات به وسیله طرح دندان‌موشی و رنگ طلائی و طرح بداهه زرین گیاهی در اطراف هر کلمه است. حاشیه جداکننده متن از بخش حاشیه در همه صفحات با استفاده از رنگ طلائی پوشش داده شده است.

نکته قابل تأمل درباره این نسخه وجود دعای کمیل در صفحات پایانی آن بوده که آن هم دارای کتیبه‌ای مشابه سوره قرآنی با تذهیب مرصع خاص این نسخه است که پیش‌تر توضیح داده شد. «گل‌آیه‌ها» در تذهیب صفحات این مصحف شریف، هندسه شش‌پر و به رنگ طلائی دیده می‌شود. که آن را در زمره نقوش «بند رومی» و اصول هفتگانه هنر تزئینی ایران قرار داده است.

نمونه دوم

قرآن مجید به شماره ثبت ۶۷۳۱؛

کاتب: علی‌نقی‌بن‌عبدالحسین نیریزی؛

تاریخ کتابت: ۱۲۶۲ هجری؛ نوع خط: نسخ؛

نوع کاغذ: ترمه؛

نوع جلد: روغنی آسیب‌دیده.

این نسخه از قرآن مجید را می‌بایست از حیث تعداد صفحات و تعداد سوره‌ها، از نمونه‌های کامل قرآن‌های مذهب به شمار آورد که توسط مهندس سیدمحسن میرحیدر آ در بهار ۱۳۹۳ به کتابخانه ملک اهدا شده است. کاتب این نسخه علی‌نقی‌بن‌عبدالحسین

نیریزی، خوشنویس مطرح قلم‌نسخ در قرن سیزدهم هجری است. صفحات آغازین این نسخه مشتمل بر سوره فاتحه و ابتدای سوره بقره و دارای تذهیب مخصوص به خود است. حاشیه‌های صفحه به وسیله طرح ختایی و اسلیمی بداهه با گل‌هایی به رنگ شنگرف^۱ رقیق پوشانده شده است. طرح یادشده در سرلوحه صفحه نیز بر پس‌زمینه‌ای به رنگ طلائی به چشم می‌خورد که این بار علاوه بر رنگ شنگرف از رنگ نیلی برای نمایش گل‌ها بهره برده شده است. در عین حال از رنگ لاجورد نیز برای پوشش طرح محرابی سرلوحه و کمند باریک عمودی و افقی جداکننده سطح حاشیه از متن استفاده شده است. در بخش فوقانی و تحتانی صفحه، کتیبه‌هایی با رنگ زمینه طلائی ترسیم شده که متنی در آن مشاهده نمی‌شود. آنچه در مجموع از تذهیب صفحات آغازین این مصحف شریف برداشت می‌شود، کیفیتی پایین از میزان طراحی، تحریر و رنگ‌گذاری متأثر از نگاهی عجلانه و خام‌دستانه در کار است.

نمایش متن در این نسخه در صفحات آغازین و صفحات بعدی در حصار کمندی به رنگ شنگرف قرار گرفته است. حد فاصل سطور آیات قرآن را کمندی مشتمل بر دو خط موازی بدون رنگ‌گذاری دربرگرفته و فضای پیرامون کلمات از هیچ‌گونه

تذهیبی بهره نبرده است و شاید تنها جلوه رنگی میان متن، گل‌آیه‌هایی باشند که با لکه رنگ طلائی مدور بدون طرحی خاص، آیات را از یکدیگر جدا ساخته‌اند.

نمونه سوم

قرآن مجید به شماره ثبت ۴؛

کاتب: علی‌رضابن‌محمدعلی پرتو اصفهانی؛

تاریخ کتابت: ۱۲۹۷ هجری؛

نوع خط: نسخ؛

نوع کاغذ: ترمه؛

نوع جلد: ساغری مشکلی با حاشیه مذهب، پشت زمینه سبز زرکوب.

این نسخه از قرآن مجید به خط علی‌رضابن‌محمدعلی پرتو اصفهانی به قرن سیزدهم هجری است که میرزا آقاخان اصفهانی متخلص به پرتو در ربیع‌الاول ۱۲۹۷ ق به دستور شاهزاده میرزا معتمدالدوله کتابت نموده و شاهزاده نیز آن را به فرزندش احتشام‌الملک هدیه نموده است. جالب آنکه در صفحات پایانی قصیده‌ای به چشم می‌خورد که در مدح فرهادمیرزا سروده شده است.

دو صفحه آغازین این مصحف مشتمل بر سوره فاتحه و ابتدای سوره بقره، به جرأت شاهکاری از تذهیب این قرن به شمار می‌رود. به طوری که شایسته است آن را با عبارت «ترصیح تمام»

نام بریم. حاشیه داخلی نزدیک به عطف کتاب، مشتمل بر طرح ختایی و حاوی گل و بوته به رنگ‌های شنگرف و نیلی است. حاشیه اصلی (مادر) مشتمل بر نقش اسلیمی با تنوعی از الوان لاجورد، شنگرف و طلایی است که در کمال ظرافت کار شده‌اند. شرفه‌ها در حاشیه به جهت بیرونی، به رنگ نیلی و به صورت تکرارشونده چشم نوازی می‌کنند.

بخش سرلوحه صفحه مبتنی بر طرح محرابی نیز با همان رنگ‌هایی که ذکر شد و با ظرافت نقش و قلم هنرمند آراسته شده است. در بخش‌هایی از طرح، برای مثال لچکی‌ها و کمند عمودی طرفین متن، از رنگ سیاه برای پوشاندن زمینه استفاده شده که تضاد دلنشینی را با سایر بخش‌ها به‌وجود آورده است. فضای اطراف آیات را ابرک‌های دندان‌موشی با زمینه طلایی و مملو از گل و بوته به رنگ‌های نیلی و شنگرف پُر کرده‌اند. گل‌آبه‌ها به شکل شش‌ضلعی زرین با اقطار مقاطع درونی، آیات را از یکدیگر جدا کرده‌اند. کتیبه‌ها نیز در بخش فوقانی و تحتانی متن با نقش ترنج تکرارشونده با پس زمینه لاجوردی و کمندهای محاط‌کننده زرین و آبی، جلوه خاصی به این بخش از صفحه داده‌اند. کتیبه‌ها در صفحات پایانی این مصحف شریف نیز با زمینه لاجوردی و طلایی حاوی نام سوره و محل نزول آن است که ترصیع شده خودنمایی می‌کند.

تذهیب در صفحات میانی این مصحف، در دو بخش حاشیه و متن مشاهده می‌شود. این بار طرح ختایی و گل و بوته به رنگ طلایی در خلاصه‌شده‌ترین حالت ممکن نمایش داده شده است. تذهیب دندان‌موشی فضای اطراف آیات نیز به همان سادگی کار شده است. این در حالی است که برخی صفحات، به‌تقریب، فاقد هرگونه تذهیب است. در نقطه فوقانی بعضی صفحات در طرحی ترنجی، نام سوره‌ای که آن صفحه با آن شروع می‌شود مشهود بوده که به رنگ‌های شنگرف و طلایی مزین است.

در صفحات پایانی این نسخه و در هر صفحه، شماری از کتیبه‌هایی دیده می‌شود که بر روی آنها مشخصاتی همچون «نام سوره»، «تعداد آیات» و «محل نزول» به خط نسخ نوشته شده است. برای مثال در کتیبه سوره مبارکه «ماعتون» آمده است: «سوره الماعتون سبع آیات مکیه». شاخص‌ترین تذهیب صورت گرفته در این صفحات مربوط به همین کتیبه‌هایی است که به شیوه تذهیب- ترصیع، کار شده است. رنگ‌های به‌کار رفته در آن شامل نیلی، لاجوردی، شنگرف و زرین می‌شود. به‌طور مشخص برای نوشته‌ها از رنگ طلایی استفاده شده است. عمده نقشی که برای محصورداشتن مشخصات سوره‌ها به کار رفته «ترنج» است.

نتیجه‌گیری

بررسی سه نمونه از قرآن‌های مذهب قرن سیزدهم هجری عصر قاجار موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک، ظرایف و دقایق این هنر را بیش از پیش برای ما آشکار می‌سازد. که می‌توان آنها را در قالب‌بندی‌های ذیل ترتیب داد:

تنوع تذهیب مصحف شریف در نمونه‌های قرن سیزدهم بر اساس مؤلفه‌های کیفیت و دقت آشکار است. به طوری‌که چیره دستی و خام دستی کلک هنرمند در آنها مشهود بوده و این خود می‌تواند دلایل مختلف و متعددی را به همراه داشته باشد.

در هر سه نمونه، اصول تزئینی هنر ایران همچون «اسلیمی»، «ختایی» و «بند رومی» بارز است.

بهره‌مندی از عنصر رنگ در هر سه، مطابق سنت‌های گذشته مبنی بر رنگ‌های پرتالو و درخشان بوده و از آن عدولی صورت نگرفته است.

مقایسه عبار تذهیب سه نمونه یادشده، موجب می‌شود تا در مقام ارزیابی تزئینات آن، «نسخه ۴» و «نسخه ۹۰» را در مرتبه نخست و «نسخه ۶۷۳۱» را در مرتبه دوم به ترتیب ارجحیت و نفاست قرار دهیم.

پی‌نوشت

۱. شرفه‌ها به اشکال سوزنی شکلی گفته می‌شود که در تذهیب کتاب - به طور مشخص در تذهیب قرآن مجید - با قرارگیری در بیرونی‌ترین قسمت از حاشیه قرار می‌گیرد.
۲. مهندس میرمحسن میرحیدر، از معماران معاصر ایران و سرپرست پروژه‌های ساختمانی و معماری و مدرّس دانشگاه تهران است.
۳. در عربی به آن شنجراف گویند. در کتابت و نگارگری یکی از رنگ‌های قرمز بسیار رایج و مهم به‌شمار می‌رود. این رنگ سولفور معدنی جیوه است (قلیج‌خانی، ۱۳۸۸، ۲۲۸)
۴. عبارت معادل قلم‌گیری است به این معنا که گاه برای برجسته ساختن نقش یا کلمه‌ای، اطراف آن را با ظرافت هرچه تمام با مرکب تیره، برای مثال مشکی، محصور می‌نمودند.
۵. فرهادمیرزا معتمدالدوله، فرزند عباس‌میرزا و عموی ناصرالدین شده بوده و ضمن حکومت بر لرستان و خوزستان جای خالی ناصرالدین شاه را در سفر فرنگ در کشور به عنوان نایب‌السلطنه پر کرده بوده است.

منابع

- آژند، یعقوب، (۱۳۹۳)، هفت اصل تزئینی هنر ایران، چاپ اول، تهران، انتشارات پیکره.
- قلیج‌خانی، حمیدرضا (۱۳۸۸) فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته، تهران: روزنه.
- قلیج‌خانی، حمیدرضا (۱۳۸۹) آثار وصال شیرازی با تاریخی پس از زمان وفاتش، نامه بهارستان، سال یازدهم، دفتر ۱۷.
- کارگر، محمدرضا (۱۳۹۰) کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی ایران، تهران: سمت.
- لینگز، مارتین (۱۳۷۷) هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران: گروس.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲) کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰) تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، چ اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مجرد تاکستانی، اردشیر، (۱۳۷۵) شیوه تذهیب، چ دوم، تهران: سروش.